

Історія

УДК 902/904(477.42):930(091)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20632901>

**Історія археологічних досліджень палеолітичних пам'яток
Словечансько-Овруцького кряжа**

Хададова Марина Володимирівна,
старший викладач кафедри всесвітньої історії,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

Прийнято: 19.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

Анотація: У статті розглядається історія археологічного вивчення палеолітичних пам'яток, розташованих на території унікального регіону на півночі Житомирської області, а саме Словечансько-Овруцького кряжа. **Метою** статті є систематизація та аналіз інформації про археологічне вивчення пам'яток епіпалеоліта на території унікального мікрорегіону України. В статті пропонується періодизація та характеристика кожного з етапів більш як столітнього періоду археологічного вивчення палеолітичних пам'яток, виявлених на кряжі, наводяться погляди на особливості формування матеріальної культури епігравету, технологій обробки кременю у населення прильодовикової території, яка знаходилась в певній ізоляції. **Методологія** дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та системності, застосовано методи проблемно-хронологічний та ретроспективний. **Результати** дослідження полягають в тому що були

виділені етапи виявлення та археологічного вивчення саме палеолітичних пам'яток на території кряжа, визначені основні характеристики та здобутки дослідників в різні історичні періоди. Окремо розглянуті масштабні дослідження кінця XX – першої чверті XXI ст., які дозволили виробити певні уявлення про особливості овруцького епігравету. **Висновки.** Археологічне вивчення Словечансько-Овруцького кряжа протягом більш як столітньої історії не було поступовим процесом, воно пройшло шлях від безсистемного збору старожитностей до професійних та системних досліджень кінця XX – першої чверті XXI ст. Накопичений за десятиліття археологічний матеріал дозволив дослідникам сформулювати уявлення про життя в прильодовиковій зоні, вивчити та класифікувати крем'яний інвентар, скоригувати культурну приналежність та хронологічні рамки існування пам'яток. Найбільш активна фаза досліджень епіпалеолітичних пам'яток Овруччини припадає на кінець XX – першу чверть XXI ст. Повторно досліджуються вже відомі стоянки та виявляються нові, які дозволили визначити характерні риси овруцького епіпалеоліта та заклали підмурівок до майбутнього археологічного вивчення палеолітичних пам'яток Словечансько-Овруцького кряжа. **Перспективи досліджень.** Невирішеною на сьогодні є проблема генези епігравету і історична доля носіїв даної культури, зокрема на території Словечансько-Овруцького кряжа. Можливо майбутні дослідження в цьому мікрорегіоні дозволять простежити та зрозуміти шляхи розселення верхньопалеолітичних мисливців прильодовикової зони півночі України.

Ключові слова: пізній палеоліт, Словечансько-Овруцький кряж, стоянка, нуклеус, епіпалеоліт, пам'ятка.

History of archaeological research on the Paleolithic sites of the Slovechansko-Ovruch ridge

Maryna Khadadova,

Senior teacher of the Department of the World History,
Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

Abstract: *This article examines the history of archaeological research on Paleolithic sites located in a unique region in the north of Zhytomyr Oblast, namely the Slovechansko-Ovruch Ridge. **The purpose** of the article is to systematize and analyze information regarding the archaeological study of Epipaleolithic sites within this unique micro-region of Ukraine. The article proposes a periodization and characterization of each stage of the more than century-long period of archaeological study of Paleolithic sites discovered on the ridge, and presents views on the peculiarities of the formation of Epigravettian material culture and flint-working technologies among the population of the periglacial territory, which was in a state of relative isolation. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity; problem-chronological and retrospective methods were applied. Notable researchers include I. Levytsky, D. Telegin, M. Gladkykh, D. Nuzhny, L. Zaliznyak, A. Tomashevsky, and others. **The results** of the study consist in identifying the stages of discovery and archaeological investigation of Paleolithic sites on the ridge, as well as determining the main characteristics and achievements of researchers across various historical periods. Large-scale studies from the late 20th to the first quarter of the 21st century are examined separately, as they have allowed for the development of certain insights into the characteristics of the Ovruch Epigravettian. **Conclusions.** The archaeological study of the Slovechansko-Ovruch Ridge over more than a century*

*has not been a gradual process; it has evolved from the haphazard collection of antiquities to professional and systematic research in the late 20th and early 21st centuries. The archaeological data accumulated over decades has enabled researchers to form a picture of life in the periglacial zone, to study and classify flint artifacts, and to refine the cultural affiliation and chronological framework of these sites. **Research Prospects.** The genesis of the Epigravettian and the historical fate of the bearers of this culture, particularly in the Slovechansko-Ovruch Ridge region, remain unresolved issues. Perhaps future research in this micro-region will allow us to trace and understand the settlement patterns of Upper Paleolithic hunters in the periglacial zone of northern Ukraine.*

Keywords: Late Paleolithic, Slovechansko-Ovruch Ridge, site, core, Epipaleolithic, archaeological site.

Постановка проблеми. На півночі Житомирської області знаходиться унікальний природний та історико-культурний мікрорегіон Полісся зі специфічною геологічною будовою, ландшафтом, реліктовою флорою та фауною - Словечансько-Овруцький кряж. Це природне підвищення - лесове плато площею 60х20 км витягнуте зі сходу на захід та оточене болотами. Основа плато має складну геологічну будову, яка складається з кристалічних вулканічних порід (базальтів і гранітів), які перекриваються лінзами пірофілітового сланцю та рожевих кварцитів. Лесові відкладення, що утворилися протягом льодовикового періоду, містять багаточисельні палеонтологічні рештки та матеріальні свідчення освоєння цієї території людиною ще в палеоліті. Оскільки сам кряж не був покритий льодовиком, він слугував прихистком для тварин і людей в прильодовиковій зоні.

Але археологічне дослідження палеолітичних локацій Словечансько-Овруцького кряжа, хоч і розпочалось ще на початку ХХ ст., не було безперервним процесом. Тому і висвітлення результатів для отримання повної

інформації теж є фрагментарним. Отже виникла необхідність узагальнення інформації з вказаної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом всього XX ст. досить незначні дослідження відображались в обмеженій кількості наукових видань. Але починаючи з кінця XX ст., у зв'язку з виникненням наукового інтересу до археологічних пам'яток Словечансько-Овруцького кряжа, більш масштабних польових досліджень, збільшується і кількість відповідних публікацій. Зокрема вводяться в науковий обіг нові пам'ятки та результати їх дослідження. Тут слід згадати праці Д. Нужного, Л. Залізняка, С. Переверзева, в яких наводиться характеристика стоянок Желонь 1,2,3, Козулі, Клинець-Піщаниця та ін., наводиться технологічно-морфологічний аналіз крем'яних знарядь.

Ряд праць присвячені характеристиці та обґрунтуванню овруцького епіграфету, визначенню його основних ознак, зокрема архаїчні прийоми обробки кременя, пошуку генетичних зв'язків з епіпалеолітом прилеглих та віддалених територій. Ці питання висвітлюються в працях М. Оленковського, Д. Нужного, Л. Залізняка та ін. Автори всіх публікацій наголошують на необхідності збереження унікального поліського мікрорегіону, зокрема археологічних пам'яток пізньопалеолітичного часу, оскільки вони руйнуються в результаті утворення ярів та через господарську діяльність людини.

Окремо слід виділити публікації, присвячені розвитку музейної археології Волині 20-30-х рр. XX ст. У відповідних працях А. Яненко та С. Павленко висвітлюють роль працівників волинських музеїв у виявленні та археологічних дослідженнях палеолітичних пам'яток на території Словечансько-Овруцького кряжу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на те, що більшість наукових праць, присвячених епіпалеоліту Північної України містять певний екскурс в історію його вивчення, але на

сьогодні немає чіткої періодизації самих археологічних досліджень, а також узагальнюючої праці, в якій висвітлюються поступово всі етапи формування знань про пізній палеоліт на території Словечансько-Овруцького кряжа.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у систематизації та аналізі інформації про археологічне вивчення пам'яток епіпалеоліта на території унікального мікрорегіону України - Словечансько-Овруцького кряжа. Для досягнення вказаної мети ставляться наступні завдання:

- виокремити та схарактеризувати основні етапи археологічного вивчення палеоліту вказаного регіону;
- здійснити огляд різночасових публікацій результатів археологічних досліджень на території Словечансько-Овруцького кряжа;
- виділити основні ознаки, які характеризують епіпалеоліт вказаної локальної території.

Виклад основного матеріалу. Історія археологічного вивчення Словечансько-Овруцького кряжу донедавна не являла собою безперервний процес. Можна умовно виділити відтинки часу, коли відбувались розвідки або дослідження, між якими є часові проміжки різної тривалості. Можна виділити наступні періоди:

- середина XIX – початок XX ст., характеризується безсистемним збором викопних кісток та кам'яних знарядь без паспортизації знахідок та їх прив'язки до місцевості;
- 20-ї рр. XX ст., перші професійні розвідки та початок польових досліджень на території Словечансько-Овруцького кряжу;
- 50-70і рр. XX ст., переважають епізодичні розвідки або повторне дослідження відомих об'єктів;

- від початку ХХІ ст. до сьогодення, територія кряжу цілеспрямовано досліджується в рамках наукових інтердисциплінарних проектів, відкриваються нові стоянки.

Ще в ХІХ ст. територія кряжу зацікавила палеонтологів через велику кількість знахідок решток викопних тварин четвертинного періоду. Повідомлення про них іноді потрапляли на сторінки наукової літератури, а самі зразки ставали частинами приватних колекцій та музеїв. Серед останніх – музей Київського університету Св. Володимира та музей Санкт-Петербурзької військово-медичної академії. Але в більшості випадків кістки використовувались для виготовлення сувенірів. За свідченнями П. Тутковського, Л. Чикаленка та інших місцеві селяни активно продавали кістки та оброблені камені місцевим «антикварам». А Я. Яроцький зазначав, що деякі селяни зробили збір та продаж старожитностей своєю професійною справою [1,с.186-188]. Цей процес аматорських зборів палеонтологічних та археологічних матеріалів призводив до знищення ще не локалізованих пам'яток та розпорошенню знахідок, які, в кращому випадку, потрапляли до приватних колекцій.

Протягом 20-х років ХХ ст. Важливу роль у вивченні археологічних пам'яток в цілому та палеолітичних зокрема, відіграють музейні заклади, які самі перебували в процесі становлення. В період 1919-1923 рр. відбувається створення музейних осередків регіональної археології. Їх діяльність у вказаний проміжок часу була спрямована на збереження вже відомих пам'яток та розвідковою діяльністю [2, с.50]. Колекції, які збираються в цей час, складаються в основному з підйомного матеріалу. Вперше на нього звертають увагу прибічники палеоетнологічного напрямку археології, зокрема дослідники старожитностей кам'яного віку.

На думку М. Рудинського збирання таких матеріалів на території розташування палеолітичних пам'яток є не лише обов'язковим етапом

палеоетнологічних досліджень та формування характерних речових комплексів, але й рятує пам'ятки від знищення. Саме в ході збору підйомного палеонтологічного матеріалу в 1921 році І. Левицький відкрив першу відому на Словечансько-Овруцькому кряжі палеолітичну стоянку біля с. Довгиничі в урочищі Старі Могилки [3, с.146-150]. Стаціонарні розкопки на пам'ятці відбулись дещо пізніше. Протягом трьох польових сезонів 1924, 1928-1929 рр. стоянку досліджувала експедиція Волинського науково-дослідного музею під керівництвом І.Левицького, керівника археологічної секції музею [4, с.104-105].

В ході розкопок було виявлено велику кількість кісток мамонта, незначна кількість кремнів – 66. Серед них лише чотири знаряддя. Найцікавішим зразком був великий сегментовидний мікроліт із гірського кришталю [5, с.157]. Слід відзначити, що І. Левицький чи не вперше запровадив в практиці дослідження палеолітичних пам'яток розкриття великої площі пам'ятки та ретельну фіксацію не лише археологічних знахідок але й геологічних даних. Саме за геологічними даними дослідник визначив що стоянка Довгиничі була заселена в часи рис-вюрмського інтерстадіалу носіями оріняцької культури [6, с.198].

Протягом кількох десятиліть територія Словечансько-Овруцького кряжа не досліджувалась. Лише у другій половині 50-х років ХХ ст. На вказаній території проводив розвідки житомирський археолог В. Місяць. Під час розвідки, яку проводили співробітники Житомирського обласного музею в 1954 році на території Овруччини серед палеонтологічних знахідок виявили шматок бивня мамонта довжиною 59 см зі слідами обробки. Фрагмент був покритий врізними лініями що утворюють орнамент [7, с.40-42]. Ця знахідка стала приводом для проведення подальших досліджень і фіксації пізньопалеолітичної стоянки Клинець.

Стоянку було зафіксовано в урочищі Романівщина на відстані близько двох км від с. Клинець на краю плато. На пам'ятці заклали невеликий розкоп 15х3 м. в якому виявили сліди вогню, кістки мамонта, дикого коня та північного оленя, відщепи крем'яного виробництва. Оброблених зразків на пам'ятці було небагато. Окрім нуклеусів та відщепів із кременя та кварциту були знайдені пластини, різець та скребок. Вказаний крем'яний інвентар та знайдений раніше в цій місцевості орнаментований бівень мамонта дозволили датувати стоянку мадленським часом [8, с.3-4].

На початку 70-х років ХХ ст. М. Гладких провів повторне дослідження стоянки Довгиничі. Автор досліджень констатував факт руйнації пам'ятки ярами. Поглиблення розкопу І. Левицького та проаналізована стратиграфія розрізу дозволило зробити нові висновки щодо характеру культурного шару. На думку М. Гладких, те, що Левицький сприйняв як багат шаровість, було лише перевідкладеним культурним шаром, який ніби «сповз» по схилу. Одночасність підтверджували і виявлені артефакти. Знахідки з розкопу площею 51 м² представлені 86 зразками кісток тварин та архайчного виду крем'яного інвентарю (12 пластин, 5 уламків [9, с.42-46].

В 1979 році Д. Телегін відкрив і дослідив ще одну пам'ятку верхнього палеоліту на Словечансько-овруцькому кряжі – стоянку Збраньки. Стоянка розташована на лесовому плато на відстані півкілометра на північ від села. Вона являла собою зруйновану оранкою скупчення кременю розміром до 10 м. Було зібрано 1200 одиниць крем'яних виробів, переважно відщепів, ножевидних пластин та нуклеусів. Готові знаряддя представлені звичайними та зубчастими скребками, ножами, різцями та пластинами з затупленою спинкою. За типологією та технікою виконання вони подібні до знарядь зі стоянки Довгиничі. Д. Телегін датував стоянку раннім періодом верхнього палеоліту [10, с.248-251].

Більш докладну характеристику крем'яному інвентарю з стоянки Збраньки надав Д. Нужний. Він підкреслює архаїчність виробів через примітивну техніку сколювання. Асортимент характерний для інших пам'яток регіону – нуклеуси, призматичні та реберчасті платівки, мікроліти з затупленим краєм, скребачки кінцевого типу на масивних відщепах. Особливу увагу дослідник приділив мікролітичним вістрям як наконечникам металевих зброї, характерної для пізнього етапу верхнього палеоліту - епігравету [11, с.39-42].

В кінці XX ст. Д. Нужний в південно-східній частині овруцького кряжу відкрив та дослідив пізньопалеолітичну стоянку Шоломки І. Вона розташована на платоподібному лесовому останці. Матеріали з західної частини пам'ятки являють собою відходи первинної обробки кремню – лусочки та відщепи, пластини, нуклеуси. На мису були зафіксовані і місця виробництва певних категорій знарядь праці – різців, скребачок, мікролітичних вістер тощо. Загалом з пам'ятки походять 2627 кремнів, подібних до кремнів з Довгиничів та Збраньок [11, с.44-46].

Слід зазначити, що в кінці XX – на початку XXI ст. археологічні дослідження на території Словечансько-Овруцького кряжа здійснювали співробітники академічних експедицій інституту археології НАН України. З 1996 року там працювала Овруцька (Східно-Волинська) експедиція під керівництвом А. Томашевського. Дослідження експедиції також проходили в рамках великого міждисциплінарного проекту збереження цього унікального ландшафтно-історичного регіону. Серед напрямків дослідницької роботи учасників проекту створення моделі заселення регіону з часів палеоліту, музеєфікування досліджених археологічних об'єктів, пошук нових пам'яток та ін. [12, с.151-155].

В ході розвідок на території кряжу в межах вказаного проекту були зафіксовані та частково досліджені нові пам'ятки палеоліту, серед них стоянка

Желонь. Під цією назвою мають на увазі цілу систему стоянок епіпалеоліту розташованих на захід від с. Поліське (Желонь). Вона розташована на вищій точці плато, територія якого постійно розорюється. Було закладено чотири шурфи в місцях найбільшого скупчення кремнів. Зібрано 2025 екземплярів. Тож крем'яний комплекс Желоні другий за чисельністю серед палеолітичних колекцій Овруччини. Тому вона є еталонною для епігравету всього регіону [5, с.154-156].

В крем'яних комплексах, що походять з Желоні, представлені мікрівкладні з притупленим краєм, зроблені з масивних заготовок. Вони належать до різновидів мікролітів епіграветського типу та використовувались як складові металевих списів [13, с.11-18].

Співробітники Овруцької експедиції за останні роки відкрили ще ряд палеолітичних стоянок на Словечансько-Овруцькому кряжі, такі як Келембет, Козулі, Клинець-Піщане, Гаєвичі, Коренівка, Норинськ. У зв'язку з тим, що більшість стоянок розташоване на територіях сільгоспугідь та постійно розорюються, дослідники збирають підйомний матеріал на зруйнованих оранкою територіях, чим суттєво поповнюють колекції крем'яних виробів овруцького епігравету [14, с.17-20].

В результаті накопичених матеріалів з нещодавно відкритих пам'яток, а також з тих, що вже давно відомі у науковому співтоваристві, стало можливим узагальнити відомості про особливості овруцького епігравету, його походження та історичну долю. Більшість дослідників найраніші прояви класичного епігравету - археологічної культури пізнього палеоліту, пов'язують з населенням Центральної Європи близько 20 тис. років тому. Це носії вілленсдорфської та правлівської східнограветських археологічних культур, мисливці на мамонтів, які поступово просувались у Східну Європу [15, с.104].

Д. Нужний зазначає, що на Словечансько-Овруцькому кряжі відсутні мустьєрські та оріньякські знаряддя, а, відповідно і носії культури. Тож у пізньому палеоліті в цей регіон переселились представники східнограветського населення із межиріччя Рейну, Моравії, верхів'їв Дунаю. На кряжі чітко виділяються пам'ятки з різною господарською спеціалізацією, визначеною за складом мікролітичних комплексів: в Збраньках майстерні з первинної обробки кремню, місця забою та первинного розчленування здобичі в Довгиничах, сезонні мисливські табори в Шоломках I [16, с.72-90].

Культурно-хронологічна і господарська специфіка вказаних пам'яток вказує що вони належать до однієї культури, подібні між собою за рядом ознак, але відрізняються від південних пам'яток середньодніпровського басейну. Характерна ознака овруцького епіпалеоліта – архаїчні прийоми сколювання пластин, напевно були місцевою традицією, як і наявність в асортименті крем'яних виробів значної кількості мікролітичних вістрів. Слід також згадати уніфікацію типового набору знарядь праці [11, с.52-54].

Серед такого набору знарядь визначальними є мікрівістря - вкладні наконечники до метальної зброї, одно і двоплощинні призматичні нуклеуси, кінцеві скребачки на пластинах, ретушовані бічні різці [17, с.3-5].

Невирішеною на сьогодні є проблема генези епігравету і історична доля носіїв даної культури, зокрема на території Словечансько-Овруцького кряжа. Можливо майбутні дослідження в цьому мікрорегіоні дозволять простежити та зрозуміти шляхи розселення верхньопалеолітичних мисливців прильодовикової зони півночі України.

Висновки. Отже археологічне вивчення Словечансько-Овруцького кряжа протягом більш як столітньої історії не було поступовим процесом, воно пройшло шлях від безсистемного збору старожитностей до професійних та системних досліджень кінця XX – першої чверті XXI ст.

Довгий час зразковою пам'яткою пізнього палеоліту виступала стоянка Довгиничі, відкрита і частково досліджена І. Левицьким в 1920-х роках. Про те, що це не єдина стоянка верхнього палеоліту на території кряжа свідчили знахідки артефактів, зроблені під час розвідки, проведеної В. Місяцем в середині ХХ ст. Археологічні дослідження 70-х років ХХ ст. збільшили кількість об'єктів пізнього палеоліту в регіоні, додавши стоянку Збраньки.

Накопичений за десятиліття археологічний матеріал дозволив дослідникам сформувати уявлення про життя в прильодовиковій зоні, вивчити та класифікувати крем'яний інвентар, скоригувати культурну приналежність та хронологічні рамки існування пам'яток.

Найбільш активна фаза досліджень епіпалеолітичних пам'яток Овруччини припадає на кінець ХХ – першу чверт ХХІ ст. Повторно дослуджуються вже відомі стоянки та виявляються нові, які дозволили визначити характерні риси овруцького епіпалеоліта та заклали підмурівок до майбутнього археологічного вивчення палеолітичних пам'яток Словечансько-Овруцького кряжа.

Список використаних джерел

1. Павленко С.В. Овруцький повітовий музей та науково-археологічна комісія. *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип.4. С. 183-194.
2. Яненко А.С. Історія музейної археології УСРР (1919 - 1934). Київ: Нац.Києво-Печер. Іст.-культ. Заповідник, 2016. 367 с.
3. Рудинський М. Деякі підсумки та ближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УСРР. *Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф.Вовка* 1930. Київ. 1931. Вип. IV. С. 145-184.

4. Яненко А.С. Історія археології Східної Волині 1920х – першої половини 1930-х рр.: інституціональний вимір. *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип.4. С. 103-116.
5. Залізняк Л.Л., Томашевський А.П., Переверзєв С.В., Павленко С.В., Хоптинець І.М., Сорокун А.А., Келембет В.В. Нові верхньопалеолітичні пам'ятки Овруцького кряжу. *Кам'яна доба України. Пам'яті Д.Ю.Нужного*, 2017. Вип.17-18. С. 153-175.
6. Цеунов І. Палеолітичні студії ІФ. Левицького (1896-1952). *Спадщина Григорія Квітки-Основ'яненка в оцінках сучасників. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики»*. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна. 2019. С. 184-201.
7. Месяц В.А. Новая находка орнаментированного бивня мамонта. *КСИА*. 1956. № 6. С. 40-42.
8. Месяц В.А. Следы новой позднепалеолитической стоянки в окрестностях Овруча. *КСИА*. 1957. № 7. С. 3-4.
9. Гладких М.І., Люрін І.Б. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині. *Археологія*. 1974. № 14. С.42-46.
10. Телегин Д.Я. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине. *Советская археология*. №1. 1980. С.248-251.
11. Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*. 2000. № 2. С.35-58.
12. Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту). *Археологія*. 1998 № 2. С. 151-155.
13. Залізняк Л.Л., Томашевський А.П., Переверзєв С.В., Павленко С.В., Сорокун А.А., Хоптинець І.М. Верхньопалеолітична стоянка Желонь на Овруцькому кряжі. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2017. № 67. С. 11-18.

14. Залізняк Л., Переверзев С., Сорокун А., Хоптинець І., Денисюк В., Кузенков М. Дослідження палеолітичних пам'яток Житомирщини. *Археологічні дослідження в Україні. 2021. 2022. С.17-22.*
15. Оленковський М. Походження класичного епіграфету Східної Європи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2012. Вип. 16. С. 104-113.*
16. Нужний Д.Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. 1998. Вип.2. С.72-90.*
17. Залізняк Л.Л. Овруцький варіант епіграфету Східної Європи. *Археологія. №1. С. 3-16.*